

PROCESUL ROMANIZĂRII ÎN LUMINA MONUMENTELOR EPIGRAFICE ȘI SCULPTURALE DIN AȘEZĂRILE RURALE ALE PROVINCIEI DACIA

DE

IUDITA WINKLER

Datele furnizate de așezările rurale de pe teritoriul provinciei Dacia¹ n-au fost puse integral la contribuție pentru elucidarea procesului de romanizare în nordul Dunării de Jos. În *Istoria României*, vol. I, subcapitolul *Orașele și satele din Dacia romană*, problemele legate de așezările rurale sînt prezentate foarte pe scurt², iar în partea referitoare la *Populația provinciei: coloniștii și autohtonii*, se constată că „lumea satelor a rămas anonimă, fiind prea puțin documentată prin inscripții și în general de izvoare scrise”³.

Încă în 1926, V. Pârvan a semnalat importanța mediului rural pentru procesul romanizării, arătînd că: „Romanii n-au putut prinde rădăcini decît acolo unde au putut deveni țărani”⁴, specificînd totodată: „În adevăr, cînd s-a dat... ordinul de evacuare a Daciei, ... orașele muriră. Dar țărani, pe petecul lor de pămînt, au rămas. Ei erau, după 150 de ani de la cucerire, foarte numeroși”⁵.

Precizarea raportului dintre rolul așezărilor rurale și al celor urbane în procesul romanizării o găsim la C. Daicoviciu: „Sîntem pe deplin îndreptățiți să constatăm că, alături de orașe și centre economico-comerciale, unde se vorbea o limbă latinească «comună» (*Umgangssprache*), așezările rurale împinzite cu militari și veterani devin al doilea canal prin care în Dacia se propagă o limbă de înțelegere între toți, limba latină rustică (*Verkehrssprache*)”⁶. C.C. Giurescu subliniază, ca și V. Pârvan și C. Daicoviciu, importanța satelor în procesul romanizării⁷.

¹ Acest studiu reprezintă o formă amplificată a comunicării cu același titlu, prezentată la a VII-a Cînsfătuire de lucru a arheologilor din R. S. România, București, 27 noiembrie — 1 decembrie 1971. Pentru ajutorul dat la selecționarea inscripțiilor, aducem cele mai calde mulțumiri profesorului I. I. Russu.

² M. Macrea, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 368—369.

³ M. Macrea, *loc. cit.*, p. 387.

⁴ V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, traducere, după manuscrisul original francez inedit, de R. Vulpe, București, 1957, p. 171. Cercetările din ultimele decenii au arătat că pe teritoriul fostelor orașe romane și chiar în împrejurimile unor castre exista o populație ce trăia în condiții rustice și după abandonarea provinciei Dacia, vezi M. Macrea, *loc. cit.*, p. 615—619.

⁵ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 173.

⁶ C. Daicoviciu, *Apulum*, 7, 1968, p. 268.

⁷ C. C. Giurescu — D. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi*, [București], Edit. Albatros, [f.a.] p. 132—134.

Cu toate că în ultimul deceniu s-a urmărit completarea cunoștințelor despre așezările agrare⁸, găsim formulate aprecieri similare cu cea din *Istoria României* și în lucrările de sinteză ale prof. D. Tudor⁹, M. Macrea¹⁰ și D. Protase¹¹.

Din cercetarea materialului epigrafic și sculptural rezultă atestarea lui în peste 160 de așezări rurale, unde nu existau castre sau fortificații militare de altă natură¹². Astfel aportul așezărilor rurale în fenomenul romanizării se conturează mai concret, evidențiind o pondere mai mare a lor decât s-a admis, în general, până în prezent.

În stabilirea cifrei de mai sus am avut în vedere, din materialul publicat în CIL, III, numai acele inscripții a căror descoperire în localitatea respectivă este cu totul certă, omițându-le pe cele despre care s-a stabilit că au fost transportate în cursul evului mediu sau în epoca modernă în alte localități (unele fiind preluate și de Kerényi ca loc de descoperire¹³). Pe lângă acestea, am urmărit desigur monumentele și inscripțiile publicate în revistele de specialitate după încheierea CIL-ului. Fără a avea pretenția de a fi reușit să depistăm tot materialul provenit din mediul rural, credem că este utilă publicarea lui — chiar incompletă — dat fiind că ne dă posibilitatea de a concretiza tezele despre rolul așezării rurale în procesul romanizării.

Este indiscutabil că principalele focare de răspindire a romanității au fost castrele legiunilor, a unităților auxiliare, precum și centrele urbane¹⁴ sau economico-administrative din noua provincie: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica¹⁵, capitala noii provincii, la care, după două decenii, se adaugă Napoca¹⁶ și Drobeta¹⁷, apoi pe rînd alte așezări sînt ridicate la rangul de orașe de împărații din dinastia Antoninilor și cea a Severilor¹⁸. Împărații Filip Arabul și Traianus Decius transformă două *municipia* în *coloniae*, iar așezările de la Tibiscum îi sînt acordate drepturi municipale (sub Gallienus?)¹⁹.

⁸ Săpăturile executate în așezările rurale au fost consemnate anual de D. Popescu, SCIV, 12—20, 1961—1969.

⁹ Orașe, p. 5; OR³, p. 240—241.

¹⁰ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 251—256, 293—294, 410—411.

¹¹ D. Protase, ActaMN, 5, 1968, p. 508; idem, Banatica, 1, 1971, p. 95—97.

¹² Este unanim admisă cunoașterea limbii latine și a modului de viață roman; bibliografia acestei probleme fiind foarte bogată, indicăm numai C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 267 (unde se dă o bibliografie completă).

¹³ A. Kerényi, *A dáciai személynév* (*Die Personennamen von Dazien*), DissPann, I, 9, 1941. Pentru problematica lucrării sale, distingerea inscripțiilor provenite din mediul rural de cele din mediul urban nu prezintă importanță. Precizări privind locul de descoperire al unora dintre aceste monumente au fost făcute de I. I. Russu, Activitatea muzeelor, Cluj, 1955, p. 100—106; 1956, p. 119—131; idem, ProblMuz, 1960, p. 213—224; idem, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 883; 14, 1963, 2, p. 441—450; idem, în TIR, L 34; N. Gostar, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, Secțiunea III-a, 4, 1958, p. 35—36; D. Tudor, Orașe; C. Daicoviciu, ActaMN, 6, 1969, p. 540—541.

¹⁴ C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 264—270.

¹⁵ C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962.

¹⁶ A. Bodor, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Cluj, 1957, p. 78—111; C. Daicoviciu — D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 176.

¹⁷ OR³, p. 177—185.

¹⁸ C. Daicoviciu, *loc. cit.*, p. 270, nota 48.

¹⁹ *Ibidem*.

Numărul mare de orașe întemeiate în sec. II—III e.n.²⁰ arată că în provincia Dacia au existat centre rurale destul de numeroase cu populație romană sau puternic romanizată²¹. Caracterul și statutul de organizare a acestor centre nu ne sînt cunoscute. Știm doar că *Potaissa* a fost un *vicus* înainte de a deveni oraș²². Așezările rurale de pe teritoriul viitoarelor orașe trebuie să se fi constituit imediat după organizarea provinciei Dacia, două din ele, *Napoca* și *Potaissa*, fiind menționate deja în 107/108 e.n. pe piața miliară de la Aiton²³ (CIL, III, 1627). Dat fiind că nu se pot distinge inscripțiile puse în fața de *vicus* sau *pagus* de cele care aparțin fazei de așezare urbană a centrelor respective din provincia Dacia, nu le vom include în cercetarea noastră. Sigur este că toate orașele, cu excepția Coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa, s-au dezvoltat fie din așezări rurale, fie din așezări de pe lângă castru, unde existau comunități puternice de *cives Romani*²⁴. Se știe că împăratul Hadrian a urmărit romanizarea provinciilor nu numai prin întemeierea de orașe²⁵, ci și prin stabilirea unor reguli în ceea ce privește arendarea domeniilor agrare²⁶. Acordarea rangului de *municipium* și de *colonia* unui număr de zece așezări din provincia Dacia în perioada de la Hadrian pînă la Traianus Decius reflectă un proces deosebit de intens de romanizare a acestui teritoriu ca urmare firească a colonizării masive consemnate de Eutropius²⁷.

Marea criză economică și politică a Imperiului roman din a doua jumătate a secolului al III-lea a pus capăt atît dezvoltării orașelor, cît și a așezărilor rurale, dintre care multe ajunseseră la un stadiu cvasiurban²⁸, rolul lor în romanizarea provinciei Dacia fiind fără îndoială similar cu cel al așezărilor urbane și militare. O situație specială a existat în zona minieră, colonizată compact cu dalmatini²⁹ și păzită de unități militare, fiind regiune de graniță³⁰.

Cercetările din ultimele trei decenii au scos la iveală un bogat material de factură dacică, care documentează prezența autohtonilor pe teritoriul unor așezări rurale³¹; ceramica specifică băștinașilor a fost desco-

²⁰ În provinciile vecine, Pannonia Superior și Inferior, numărul așezărilor care primesc drepturi urbane — raportat la perioada de trei secole — e relativ mic (vezi A. Mócsy, RE, Supl. IX, 596—604).

²¹ J. Ellul, *Histoire des institutions de l'Antiquité*, Paris, 1963, p. 453.

²² *Potavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*, Ulpian, Digesta, L, XV, 1, 9. Evident greșit, căci inscripțiile atestă și faza de *municipium*, ceea ce corespunde, de fapt, unei evoluții obișnuite. vezi C. Daicoviciu, RE, XXII, 1, 1953, 1014—1018.

²³ C. Daicoviciu, *loc. cit.*; *Istoria României*, I, p. 363; M. Macrea, *op. cit.*, p. 123.

²⁴ Din așezări rurale s-au dezvoltat: Napoca, Romula, Malva și Apulum II; celelalte orașe se dezvoltă lîngă castru legiunilor sau ale unităților auxiliare.

²⁵ Rohden, RE, I, 1, 1893, 516—517.

²⁶ J. Ellul, *op. cit.*, p. 475.

²⁷ Eutropius, VIII, 6, 1—2.

²⁸ Aquae, Băile Herculane, Cioroi, Cristești, Mehadia, Pagus Aquensis, Germisara, Răcari, Sucidava etc.; cf. Orașe.

²⁹ C. Daicoviciu, Dacia, N. S., 2, 1958, p. 259 și urm.; Orașe, p. 183—204; M. Macrea, *op. cit.*, p. 298—304.

³⁰ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 117—119; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 376—377; idem, *Viața în Dacia romană*, p. 345—349, 417—426, 447—467; Orașe, p. 396—417, 426—447.

³¹ C. Daicoviciu, AISC, 3, 1936—1940, p. 229—232, 266; idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 113, nota 1, p. 120—122; idem, *Apulum* 7, 1968, p. 264; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și a numismaticei*, București, Edit. Acad., 1966, p. 16—64, 203—204, fig. 27, 28; D. Tudor, OR³, p. 139—142, 224—241; M. Macrea, *op. cit.*, p. 111, 116, 251—269; M. Mitrofan, ActaMN, 9, 1972, p. 142—154.

perită și în incinta unor castre³². Odată cu organizarea provinciei Dacia, produsele meșteșugărești lucrate după tehnică și forme romane devin predominante, așa încît populația, indiferent de poziția ei față de cuceritori, a fost nevoită să se folosească cu precădere de uneltele și obiectele de uz casnic ale acestora; cultura materială devine astfel, în scurt timp, similară cu cea din vechile provincii romane. Dar folosirea uneltelor și a ceramicii de factură romană nu oferă indicii concludente în privința procesului de însușire a limbii latine în rîndurile populației rurale. Cu atît mai semnificative sub acest raport apar materialele epigrafice și sculpturale, care, nefiind legate de necesitățile zilnice ale populației, exprimă în chip pregnant apartenența culturală și spirituală a celor ce le-au ridicat; ele documentează, în aproape o treime din așezările considerate ca rurale (peste 160 din totalul de circa 500)³³, existența unei populații „care vorbea și scria limba latină”³⁴, venera zeii panteonului roman și ridica monumente funerare după tradiția romană³⁵.

Din cele aproximativ trei mii de inscripții descoperite în Dacia³⁶, numai circa 230 provin din mediul rural. Strict cantitativ ele reprezintă deci un procent foarte mic (aproximativ 8%), dar acest procent redus se explică prin situația social-politică a satului³⁷. În timp ce populația unora dintre orașe se ridica la peste zece mii³⁸, populația unui sat sau cătun nu se cifra în epoca romană decît între 50—200 de locuitori, rămînînd cu mult în urma castrelor și a *canabae*-lor (cu un număr relativ mare de negustori, meseriași ș.a., legați economic de viața castrelor)³⁹. Atît pentru alte provincii ale Imperiului roman, cît și pentru provincia Dacia, lipsesc date despre numărul populației din așezările rurale⁴⁰. Pentru un calcul aproximativ, am avut în vedere numărul mormintelor din necropola tumulară de la Cașolț (circa 300)⁴¹ și Soporul de Cîmpie (193)⁴²; fiecare dintre acestea dăinuind cam 100 de ani, ar rezulta că în prima s-au făcut anual trei înmormîntări, iar în cealaltă, cîte două. Viața medie

³² C. Daicoviciu, AISC, 3, 1936—1940, p. 230—231; idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 113, nota 1, p. 122—123; D. Protase, *op. cit.*, p. 16—63.

³³ Pe harta 3 din *Istoria României. Compendiu*, București, 1969, se dă cifra de 700 pentru numărul total al așezărilor; dintre acestea, 11 sînt orașe, circa 150 sînt castre și fortificații militare (vezi *op. cit.*, harta 2), iar la aproximativ 40 poate fi apreciat numărul așezărilor cvasi-urbane și al celor din regiunea minieră.

³⁴ I. I. Russu, *ActaMN*, 5, 1968, p. 463.

³⁵ I. I. Russu, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, *Apulum*, 7, 1968, p. 264—270.

³⁶ C. Daicoviciu, *loc. cit.*, p. 264.

³⁷ M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, I, II, Leipzig; RE, VIII, A₂, 1958, 2090—2094; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964, p. 129—133, 291.

³⁸ C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpiu Traiana*, București, 1962, p. 12, apreciază populația Sarmizegetusei la 15—20 000. M. Macrea, *op. cit.*, p. 409, admite aceeași cifră pentru fiecare dintre orașele Napoca, Potaissa, Drobeta și Romula. Dar din compararea numărului de inscripții ridicate în aceste patru orașe cu cele din Sarmizegetusa rezultă că populația lor trebuie să fi fost mult mai mică; numai cifra de 30—40 000 de locuitori, indicată de M. Macrea, *loc. cit.*, pentru Apulum, ar putea să corespundă realității.

³⁹ Schulten, RE, III, 2, 1899, 1451—1456.

⁴⁰ Vezi nota 37 și în DA, V, 1, s.v.

⁴¹ M. Macrea, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 581 și urm.; idem, *Materiale*, 4, 1957, p. 119 și urm.; 5, 1959, p. 403 și urm.; 6, 1959, p. 407 și urm.; idem, Dacia, N. S., 1, 1957, p. 205—220.

⁴² D. Protase, *op. cit.*, p. 52.

fiind apreciată pentru provincia Dacia la 34 de ani⁴³, am putea stabili că în așezările respective numărul populației era de circa 100, respectiv 70 de persoane⁴⁴.

Trebuie precizat că din multe așezări identificate arheologic lipsesc inscripțiile, ceea ce nu înseamnă, firește, o necunoaștere a limbii latine. Chiar și în rîndul minerilor care nu erau din provincii latinofone, limba latină era cunoscută, după cum rezultă din mențiunea: *quia se litteras scire negavit*, ce se găsește pe trei dintre tablele cerate (CIL, III, p. 948—949, IX—XI). E de neconceput ca cei care se angajau cu contracte să nu fi înțeles clauzele fixate. În două din aceste contracte (CIL, III, p. 948, IX—X) figurează, dealtfel, și precizarea *it quod dixit*. În chip similar trebuie să se fi prezentat situația și în mediul agricol, de unde provin 230 de inscripții, care, împreună cu circa 80 de sculpturi, reprezintă cele mai importante izvoare pentru cunoașterea răspîndirii romanității și a culturii spirituale în acest mediu.

După cuprinsul lor, inscripțiile se încadrează în următoarele categorii:

TITULI HONORARII. Datorită caracterului lor, ele sînt în mod firesc reprezentate în număr foarte redus în mediul rural. Existența unei asemenea categorii de inscripții indică, de regulă, un centru administrativ sau economic, cum va fi fost la Teliucu Inferior, unde s-a găsit monumentul de marmură ridicat de *cond(uctores) ferrar(iarum)*, G. Gaur(ius) Gaurianus și Fl. Sotericus, în cinstea împăratului Caracalla (Klio, 9, 1909, p. 375—376), sau la Sincrai, unde Caius Val(erius) Ingenus, *sig(nifer) leg. XIII Gem.*, a dedicat un altar lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus pentru sănătatea lui Septimius Severus și a fiilor săi (DolgCluj, 2, 1911, p. 269). Pentru victoria lui Severus Alexander a fost ridicat altarul descoperit între Mărtiniș și Rareș (CIL, III, 950). Tot în cinstea unuia dintre împărații Romei pare să fi fost pus altarul de la Petriș de către o *vexillatio* a legiunii a V-a Macedonica (CIL, III, 7883) și cel de la Ostrov (SCIV, 14, 1963, 2, p. 446/1), ambele foarte slab conservate. În categoria monumentelor onorifice poate fi încadrată și inscripția pentru D. Terentius Gentianus, fiul guvernatorului⁴⁵ D. Terentius Scaurianus (CIL, III, 1463), ca și cea pentru un cetățean originar din Sarmizegetusa, care a avut diferite grade militare și a deținut magistraturi în orașul său natal (CIL, III, 7891)⁴⁶.

De la Breazova, unde a existat o cărămidărie în epoca romană⁴⁷, provine o inscripție pusă în memoria prefectului colegiului de meseriași, Pontius Secundinus (CIL, III, 12580). Una dintre

⁴³ J. Szilágyi, în *Sozialökonomische Verhältnisse im Allen Orient und im Klassischen Altertum*, Berlin, 1961, p. 287.

⁴⁴ Acest calcul este desigur foarte aproximativ.

⁴⁵ CIL, III, 1463, se precizează „ex Proklipsa... (Poclissa...) vico com. Hadzeg”; în RE, V, A, 657, se consideră că inscripția a fost ridicată la Sarmizegetusa într-o perioadă cînd D. Terentius Gentianus n-a avut funcțiuni în Dacia; presupunerea că el ar fi fost guvernatorul acestei provincii este o simplă ipoteză. D. Tudor, Orașe, p. 10, consideră, dimpotrivă, că D. Terentius Gentianus a fost guvernator al provinciei Dacia.

⁴⁶ Locul de descoperire nu este absolut sigur, căci Torma, ErdM, 5, 1888, p. 241, dă ca loc de descoperire Al Pestes (= Peștișu Mare), iar AEM, 11, 1887, p. 235, Várhely; TIR, L 34, p. 89, inscripția este localizată la Peștișu Mare.

⁴⁷ C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 234.

inscripțiile de acest fel ne oferă și informații cu privire la suma investită pentru ridicarea aceluia monument (CIL, III, 1482).

TITULI OPERUM. Inscripția găsită la Micești consemnează donația de 6 000 de sesterti cu ocazia alegerii dedicantului, M. Aurelius Chrestus, ca patron al colegiului fabrilor (CIL, III, 1212). Din textul inscripției nu rezultă univoc dacă edificiul pentru care a fost donată suma se afla pe teritoriul orașului Apulum sau chiar la Micești, unde patronul putea să aibă proprietăți, cu atât mai mult, cu cât se cunosc de aici urmele unei clădiri romane mai mari, cu absidă și mai multe inscripții (AFM, 2, 1, 1901, p. 545/26; CIL, III, 1027, 1031, 1080, 1248).

TITULI SACRI. Pe 23 de altare închinat lui **Iupiter**, el are epitele *Optimus Maximus* (CIL, III, 844, 946, 947, 970, 1347 = 7850, 1408 = 7891, 1409, 1429, 1432, 7625, 7673, 7732, 7788, 7881, 7910, 12575, 13769, 14473; ArchÉrt, 29, 1909, p. 162; OR³, SE, 470; Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 316/XVIII, 317/XXI; St Com Sibiu, 12, 1965, p. 206/1); pe două, *Optimus Maximus Dolichenus* (CIL, III, 7625, 7997); pe unul, *Appenninus* (CIL, III, 12576); pe altul, numai *Maximus* (CIL, III, 1031); două altare sînt închinat lui **Iupiter** și **Marte** (CIL, III, 1080; ArchÉrt, 23, 1903, p. 61—62) și unul lui **IOM** și **T(erra) M(a)ter** (ACMIT, 2, 1929, 308/2 = SCȘCluj, 7, 1956, 1—4, p. 7—13).

În privința categoriei sociale a celor care au ridicat aceste altare, avem următoarele precizări:

Militari: *praef(ectus)* (CIL, III, 946, 947); *beneficiarius leg(ati)* (CIL, III, 1031); *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* (CIL, III, 1080); *centurio* (CIL, III, 1347 = 7850); *librarius* sau *i(mmunis)* (CIL, III, 7625); *m[iles]* sau *m[ensor]* (CIL, III, 7673).

Magistrați și preoți: *de(curio) col.* (CIL, III, 7881, 7788, 12576); *IIII vir. m. Apuli* (Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 316); *augu(r) col.* (ArchÉrt, 29, 1909, p. 162); *fl(amen) col., [c]onduc(tor) pas(cui) et salinar(um)* (ACMIT, 2, 1929, p. 308); *f(lamen) m(unicipii) T(ibisci)* (CIL, III, 7997); *dec(uriones) coll(egii) fabr(um)* (CIL, III, 7910 = AISC, 5, 1944—1948, p. 288).

Un actor (ACMIT, 2, 1929, p. 308).

Pe șapte altare lipsesc mențiunile referitoare la ocupația dedicantului sau a aceluia în cinstea căruia au fost ridicate, ceea ce permite supoziția că au fost simpli agricultori: a) cu trei nume (CIL, III, 970, 1408, 7732, 12575; OR³, SE, 470; Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 317, XXI/1); b) cu două nume (CIL, III, 7673). Fragmente sau inscripții șterse (StComSibiu, 12, 1965, p. 206/1; CIL, III, 844, 1409, 1429, 1432, 13769).

Pe lângă altarele închinat lui **Iupiter**, cunoaștem și câteva sculpturi: capul unei statui, identificat ca fiind probabil al lui **Iupiter** (Apulum, 9, 1971, p. 553); o statueta de marmură care îl reprezintă pe **Iupiter Dolichenus** (OR³, p. 228) și o altă statuie a lui **Iupiter Amon** (Orașe, p. 272). O statuie, de mărime naturală, a lui **Iupiter** (Dacien, p. 234/4) și un vultur sculptat în piatră (ArchÉrt, 24, 1904, p. 244), găsite în două puncte diferite pe teritoriul aceluiași sat, s-ar putea să fi făcut parte din același monument.

Pe altarele care îi sînt închinete, *Silvanus* apare fără epitet: *Silvanus* (CIL, III, 6247; StComSibiu, 14, 1969, p. 163, 177), *Deus Silvanus* (CIL, III, 7661), *Silvanus Deus* (SCIV, 18, 1967, 1, p. 169/3) sau cu epitetele: *Domesticus* (CIL, III, 1149; 7862; Klio, 10, 1910, p. 500/V; Materiale, 6, 1959, p. 875, fig. 8) și *Silvester* (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 105/3); el este asociat cu *Hercules* pe un altar ridicat de *vexil(l)atio l.XIIIIG. Ant(onianae)* (CIL, III, 12565).

Dedicanții și cei pentru care se ridică altare în cinstea lui *Silvanus* sînt: un praefectus numeri (CIL, III, 1149), un veteran, (StComSibiu, 14, 1969, p. 163) și șase cu ocupație neprecizată, doi purtînd trei nume (CIL, III, 1149, 7862), trei cu două nume (CIL, III, 7637, 7661; Materiale, 6, 1959, p. 875, fig. 8) și un grec (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 105—107/3); unul cu componența numelui neprecizabilă, inscripția fiind fragmentară (SCIV, 18, 1967, 1, p. 169—170/3); ceilalți sînt sclavi (CIL, III, 7637, 7661; AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 105/3).

Dintre cele 11 altare atestînd cultul lui *Mithras*, numai cel ridicat pentru sănătatea procuratorului M. Luceus Felix (CIL, III, 1437) oferă informații cu privire la situația socială a dedicantului. În nouă inscripții avem numai mențiuni de nume (CIL, III, 1119, 7937, 12547, 12548; Materiale, 6, 1959, p. 877—878, fig. 10; Sargetia, 5, 1968, p. 99; OmagiuCD, p. 443—446; OR³, SE, 431; StMatTgMureș, 2, 1967, p. 63—66), iar într-o inscripție numele dedicantului e ilizibil (CIMRM, II, 1933). Pe lângă acestea, ni se mai păstrează patru sculpturi, dintre care una fragmentară (Cumont, p. 307, 189 bis; CIMRM, II, 1919; AFM, 2, 1, 1901, p. 551, 63/4; Apulum, 9, 1971, p. 554/3).

Numele lui *Hercules* e asociat cu cîte un epitet: *Conservator* (CIL, III, 1027), *Invictus* (CIL, III, 1029), *Sanctus* (CIL, III, 1573), *Invictus... Magusanus* (DolgCluj, 2, 1911, p. 265—267/6). Tot de cultul lui *Hercules* se leagă fragmentul dintr-un relief (OR³, p. 389) și un fragment dintr-o statuie (Apulum, 9, 1971, p. 556/7).

Numărul altarelor cu inscripții închinete *Diane* se cifrează la șase: pe unul numele divinității e gravat cu litere grecești (StComSibiu, 12, 1965, p. 64/23); pe altul ea e calificată drept *vera et bona* (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 110/2); pe un al treilea este supranumită *regina* (SE, 481); alte două altare s-au păstrat în stare fragmentară (CIL, III, 7744, 7745); un singur altar e închinat divinităților *Diana* și *Terra Mater* (AISC, 1, 1928—1932, 2, p. 62). Pe lângă acestea, s-a mai găsit un relief reprezentînd-o pe *Diana* la vînătoare (RevMuz, 2, 1965, număr special, p. 431/33).

Dedicanții celor patru altare ale lui *Liber*, cu epitetul *Pater*, sînt: un decurion al coloniei Napoca (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 109/1); doi cu ocupație neprecizată (CIL, III, 1411, 7816) și liberul sau sclavul *Paulinus* (inedit, informație I.I. Russu). Tot de cultul lui *Liber* se leagă un fragment de statuie (Apulum, 6, 1967, p. 176/8).

Fortuna apare fie fără epitet (CIL, III, 1419), fie ca *Fortuna Praenestina* (CIL, III, 1421), fie asociată cu alte divinități *Dibus deabus* (DolgCluj, 2, 1911, p. 261/1), iar *Marte*, fie singur (CIL, III, 12577), fie alături de *Iupiter* (vezi supra, p. 502).

Prin cite două altare este documentat cultul următoarelor divinități: **Apollo** : un altar a fost ridicat de un veteran (DolgCluj, 2, 1911, p. 264/3), celălalt, închinat lui *Apollo Granus* și zeității celtice **Sirona**, de către procuratorul Daciei *Apulensis*, mai târziu *vice praeses* (CIL, III, 74* = ActaMN, 1, 1963, p. 480/7); s-a mai păstrat capul unei statuete a aceleiași divinități (Orașe, p. 139); **Mercur**, un altar pus de un **princeps** (CIL, III, 7856), al doilea, de un veteran (DolgCluj, 2, 1911, p. 265/4); **Nemesis** : *regina* (CIL, III, 1438) și *Dea Nemesis Aug.* (CIL, III, 7857).

Prin cite o singură inscripție sînt atestați: **Aesculap** (CIL, III, 7655); **Iunona regina** (DolgCluj, 2, 1911, p. 263/2); **Minerva** (DolgCluj, 2, 1911, p. 266/5); **Sarmandus** (CIL, III, 964); **Quadrif** (is) (CIL, III, 1440); **Dis Pater** și **Proserpina** (CIL, III, 7656).

N-au putut fi identificate divinitățile cărora le-au fost închinat cele două inscripții din CIL, III, 1432, 7719.

Cavalerul trae este reprezentat în mediul rural prin trei altoreliefuri (OR³, p. 237, SE, 440; ArchÉrt, 29, 1909, p. 436—437). Un cap păstrat dintr-o statueta de marmură o reprezintă pe nimfa **Daphne** (Orașe, p. 118).

Pe TITULI SEPULCRALES sînt documentate următoarele categorii sociale: **militari**: a) din **legiuni** (CIL, III, 935, 969, 971, 1471, 1476, 1480, 7694; ActaMN, 1, 1963, p. 480/8; 7, 1970, p. 170/5); b) din **unități auxiliare** (CIL, III, 1471, 1583, 7873, 7999, 12569 = SCIV, 18, 1967, 1, p. 170/4); c) din **unități neprecizate** (CIL, III, 960, 1475, 1556, 7721, 7893, 12596; Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 315/XV); **magistrați** (CIL, III, 1482, 1489, 1519, 7726, 7893, 7910, 12595; ArchÉrt, 33, 1913, p. 92; ActaMN, 5, 1968, p. 465/11); **preoți** (CIL, III, 1471, 1509, 1510, 6254, 7709, 7982); **membrii colegiilor** (CIL, III, 1413, 1583); **liberți** (CIL, III, 1471, 8040; DolgCluj, 4, 1913, p. 99/20, 96/7); **sclavi sau liberți** (SE, 424; AUB, 9, 1957, p. 9—13; ActaMN, 5, 1968, p. 465/11) și **sclavi** (CIL, III, 7893, 7974).

Pe un număr mare de *tituli sepulcrales* nu găsim indicații despre ocupația sau categoria socială a dedicantilor și a celor în memoria cărora s-a ridicat altarul. Cei cu ocupație neprecizată se pot grupa: a) cu **trei nume** (CIL, III, 851, 961, 1489, 7708, 7893, 7982, 8009, 8022; ActaMN, 1, 1963, p. 480/8; AUB, 9, 1957, p. 9—13; Materiale, 6, 1959, p. 883/19); b) cu **două nume** (CIL, III, 835, 850, 851, 935, 956, 966, 971, 1387, 1388, 1432, 1471, 1475, 1489, 1510, 1525, 1557, 1583, 7646, 7694, 7724, 7725, 7726, 7893, 7894, 7910, 7974, 7982, 7999, 8009, 8021, 8040, 14485; SCIV, 14, 1963, 2, p. 446/3, 447—448/5; Klio, 10, 1910, p. 505/4; ActaMN, 5, 1968, p. 463/9; ArchÉrt, 31, 1911, p. 77; Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 317); la acestea se mai adaugă un număr considerabil de **fragmente** (CIL, III, 936, 959, 960, 965, 1248, 1387, 7646, 7687, 7725, 12552; Klio, 10, 1910, p. 505/4; DolgCluj, 4, 1913, p. 95—99; ActaMN, 7, 1970, p. 171/6; 9, 1972, p. 473/1) și **trei altare** cu inscripția complet ștearsă (OR³, p. 233; Sargetia, 6, 1969, p. 27; Orașe, p. 111), precum și unul **anepigrafic** (ActaMN, 2, 1964, p. 32/15 d).

Fragmente de inscripții cu caracter neprecizat (CIL, III, 933, 937, 938, 939, 1546, 7707, 7734, 7735, 7740, 12600, 13771; Limes, 24/19; HTRTE, 4, 1888, p. 26; ArchÉrt, 32, 1912, p. 397; OR³, SE, 417, 440).

TITULI MILITARES, avînd caracterul unor acte emise de oficialități, sînt documentele cele mai elocvente pentru cunoașterea ostașilor care s-au stabilit în Dacia. Diplomele militare descoperite în mediul rural al Daciei intracarpatică⁴⁸, precum și fragmentul de la Orlea⁴⁹ arată cît de puțin ne-a parvenit din inscripțiile antichității, căci asemenea acte trebuie să fi fost foarte numeroase; numai în diploma de la Grojdibod sînt menționate șapte unități auxiliare, din care a fost lăsată la vatră, în același an, o parte a soldaților.

STÎLPILII MILIARI au fost incluși în studiul de față din considerentul că, situați lingă așezările rurale (CIL, III, 1627, 8060, 13802, 14216/18; AISC, 1, 1928—1932, 2, p. 48—49) ce se constituiseră de-a lungul drumului, au exercitat fără îndoială o oarecare influență asupra populației.

SCULPTURI. Pe lingă altarele funerare, purtînd numele celui sau ale celor decedați — cu sculpturi pur ornamentale sau referitoare la viața acestora —, s-au păstrat și monumente sculpturale fără inscripție: fie că aceasta s-a rupt, fie că fac parte din tipul de monumente executate din mai multe bucăți, motiv pentru care le-am acordat, sub raport cantitativ, o pondere similară cu a monumentelor epigrafice (pe acestea din urmă sculpturile n-au fost însă analizate din considerentul că nu aduc vreun aport, din punct de vedere calitativ, la cunoașterea problemei în discuție). Pe trei stele funerare sînt reprezentați veterani: 1. Un călăreț executat rudimentar (Limes, p. 27). 2. Un călăreț cu aghiotantul său (ActaMN, 4, 1967, p. 477—480). 3. Dintr-o piatră frumos sculptată, ornamentată cu motive vegetale și geometrice, s-au păstrat numai două registre ale jumătății din dreapta: pe primul este reprezentat un fronton triunghiular, cu un bust în centru și un alt bust în exterior, iar pe al doilea, sub un dublu arc crestat, bustul unui bărbat îmbrăcat într-un fel de *șubă* (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 124, fig. 14). Dintre 11 coronamente în formă de trunchi de piramidă cu locuri de descoperire sigure, numai unul provine din mediul rural (Apulum, 7, 1968, p. 337/11), iar dintre cele cu locuri de descoperire probabile, trei (Apulum, 7, 1968, p. 340/19—21). Reprezentările de pe coronamente se referă la persoane civile sau sînt motive ornamentale. 1. a) Un bărbat care ține o „lucernă” (?), lingă el, un butoiăș; b) femeie cu un „ulcior”. 2. a) Un cap de bărbat; b) viță de vie. 3. a) Femeie cu un urcior; deasupra capului ei, o floare; b) un bust de bărbat și altul de femeie; deasupra lor, un cap de taur; c) bărbat care ține o căldărușă. 4. a) Thanatos; b) Attis; c) Marsyas. După cum s-a arătat, aceste monumente au

⁴⁸ C. Daicoviciu et D. Protase, JRS, 51, 1961, p. 69—70. În castrul de la Buciumi s-au găsit două fragmente de diplomă militară. E. Chirilă — N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 118—119.

⁴⁹ C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1972, 1, p. 112.

pătruns în Dacia din Aquileia, centru meșteșugăresc și comercial⁵⁰, așa încît e probabil ca ele să fi servit unor oameni de condiții și ocupații similare.

Cele opt medalioane funerare lucrate aparte reprezintă : 1. O familie cu cinci copii (ActaMN, 7, 1970, p. 179—180/19). 2. O familie cu patru copii : două fete și doi băieți (DolgCluj, 2, 1911, p. 278/5). 3. O altă familie, tot cu patru copii ; sexul copilului așezat între părinți nu se poate preciza ; jos, o fată între doi băieți (DolgCluj, 2, 1911, p. 279/6). 4. O familie cu un copil (ActaMN, 9, 1972, p. 508/V). 5. Un alt medalion, ce se termină cu un *acroterium*, pe care erau gravați doi lei apotropaici, reprezintă un bărbat care ține în mina dreaptă un sul, iar stînga e rezemată pe umărul figurii alăturate, probabil tot un bărbat (DolgCluj, 2, 1911, p. 279—280/7). 6. Într-o nișă simplă se găsesc două busturi (o femeie și un bărbat) înconjurate de o cunună ; în partea superioară se poate distinge fragmentul unui con de pin (ProblMuz, 1960, p. 208). 7. Tot două busturi se pot distinge pe un monument funerar „de tip medalion” (DolgCluj, 4, 1913, p. 94). 8. Nu dispunem de date suficiente pentru a aprecia justetea afirmației lui Gooss (AVSL, 9, 1871, 1, p. 46—47), că medalionul cu cinci busturi din Miercurea ar fi identic cu cel semnalat de Neigebaur (Dacien, p. 260/7) ca avînd șapte figuri.

Sînt semnalate numai trei reprezentări de pe pereții unor *aediculae* : 1. Pe o latură, un *genius* ; pe latura opusă, o femeie, cu haină fără minci și o mantie (DolgCluj, 7, 1916, p. 67, fig. 13 a—b). 2. Soț și soție (după modul de reprezentare și prin atributele lui, cel decedat pare să fi avut preocupări intelectuale) (ActaMN, 3, 1966, p. 460—463). 3. Dintr-un al treilea monument, ni s-au păstrat următoarele registre : a) Un călăreț în galop, lovind cu lancea un dușman prăbușit la pămînt. b) Un plugar arînd cu un plug la care sînt înjugăți doi boi ; deasupra acestora, pe o linie ce indică solul, este reprezentat un om mic, pășind spre dreapta, care pare că aruncă semințe în brazde. c) Sub aceste două scene se află un alt registru : un bărbat și o femeie sacrificînd deasupra unui trepied. Nici pe fotografia din ArchÉrt, 25, 1905, p. 7—8 nici pe cea dată de D. Tudor, Orașe, pl. 15, nu se pot distinge literele T.S., reproduse în CIL, III, 967. Monumentul fiind rupt, nu se poate preciza dacă sus mai era un registru cu busturile decedaților și dacă în partea de jos figura numele lor. Acest monument este unul dintre cele mai grăitoare pentru provincia Dacia, ilustrînd trecerea militarilor lăsați la vatră în rîndurile agricultorilor. S-ar putea ca monumentul să fi fost ridicat de o familie de celți romaniizați, dat fiind că tot în Șeica Mică, de unde provine sculptura descrisă, s-a găsit și o inscripție funerară ce semnalează o familie de celți (CIL, III, 966) și că din Pannonia se cunosc două monumente ale unor veterani, de tipul celor cu mai multe registre, atribuite populației autohtone (BudRég, 4, 1892, p. 66—70). Poate tot dintr-o *aedicula* făceau parte patru coloane dorice, doi lei de piatră, o placă de 2 m lungime, 0,80 m lățime și 0,15 grosime, precum și două plăci mai mici (HTRTÉ, 4, 1888, p. 26—27). Dintr-un monument de tip neprecizat, se păstrează doi lei apotropaici, care flanchează un Eros (Sargetia, 6, 1969, p. 28). Similară cu

⁵⁰ H. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 351.

acest monument pare să fi fost și piesa descrisă ca reprezentând doi lei în repaus, între care, pe fața unui cub, un cap „feminin”? (AVSL, 9, 1871, 1, p. 46—47). În afara celor menționate, mai dispunem de nouă descoperiri ale unor lei funerari (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 124; ActaMN, 4, 1967, p. 473—476, fig. 1—2; 6, 1969, p. 533—535/1—2; Orașe, p. 179; OR³, p. 230, 232; HTRTE, 4, 1888, p. 26—27; ArchÉrt, 31, 1911, p. 370; Székelyföld, 1, p. 28). Sphinxul de piatră cu șase mameloane, care ține între membre un „cap de femeie” (ArchÉrt, 33, 1913, p. 92), este un unicat în mediul rural; el era probabil similar cu tipul cunoscut la Apulum (Apulum, 7, 1968, p. 283, fig. 11 sau p. 286, fig. 13). Tot unicate sînt statuile de marmură reprezentînd un bărbat și o femeie (ACMIT, 2, 1929, p. 306—307), precum și monumentul pe care se vede o sclavă (?) aranjînd părul unei matroane (ArchÉrt, 26, 1906, p. 361—362 = Probl Muz, 1964, p. 29, fig. 19).

Sînt semnalate, de asemenea, nouă fragmente ale unor monumente funerare: 1. O statuie, executată destul de bine, dar foarte deteriorată, reprezintă o femeie îmbrăcată în *palla* și *tunica*; mîna dreaptă e acoperită de tunică, în stînga ține un obiect lunguiet (poate un vas); la stînga ei, un copil cu *praetexta*, iar la stînga acestuia se vede figura unui bărbat într-o *tunica* ce-i ajunge pînă la genunchi. Toate trei figurile sînt acefale (Limes, p. 22/16). 2. Un relief lucrat în piatră, probabil pentru un monument funerar (Limes, p. 21—22/16). 3. a) Un braț cu un inel în partea superioară; b) bărbat cu tunică și manta; ține un sul; c) un bărbat și o femeie stînd la o masă (banchet funerar); d) ORN...STEPH (CIL, III, 960). 4. Două busturi de femeie (ActaMN, 2, 1964, p. 182, fig. 21). 5. O femeie îmbrăcată în tunică (Limes, p. 26/20). 6. Trei bărbați, doi reprezentați numai prin busturi; deasupra, o figură în picioare, îmbrăcată în togă și tunică pînă la genunchi, ține în mîna stîngă un sul, iar în dreapta, un obiect nedistinct (Limes, p. 27/28). 7. Tot trei busturi; unul ar putea fi capul unui *signifer* dintr-o cohortă auxiliară (Limes, p. 20—21/14). 8. O statuie și cîteva monumente neidentificabile (Apulum, 3, 1947—1949, p. 200, nota 4). 9. Relief: a) în registrul superior, un cal ridicat în două picioare și piciorul drept al călărețului; b) în registrul inferior, un bust (ActaMN, 9, 1972, p. 474/2).

La acestea se mai adaugă opt fragmente cu destinație neprecizată: 1. Un cap de leu (OR³, p. 233). 2. Un cap de taur (OR³, p. 233). 3. Un monstru culcat (cal cu coadă de pește) (Limes, p. 20—21/14). 4. Un cap uman de mărime naturală (Orașe, p. 113). 5. Scenă de sacrificiu (ActaMN, 7, 1970, p. 178—179). 6. Cap sculptat în marmură (Orașe, p. 217). 7. Un cap de copil (ActaMN, 3, 1966, p. 459). 8. O bază de monument (ActaMN, 3, 1966, p. 459).

Un caracter cu totul special au cele trei sculpturi de pe stîncă de la cariera de piatră din Ionești (AEM, 1, 1877, p. 33 = ArchÉrt, 6, 1866, p. 21—25): figura centrală e un *genius*, cu bonetă frigiană, care ține o torță aprinsă, cu flacăra spre pămînt; celelalte două sculpturi sînt foarte rudimentar executate (inscripția de pe piatra din cariera de la Ionești, CIL, III, 949, datată între 222—235 e.n., atestă că la acea dată cariera era încă în funcțiune).

Deși constituie numai o parte din materialul existent în epoca respectivă, inscripțiile și sculpturile prezentate mai sus reflectă totuși tră-

săturile specifice ale întregului : cele circa 230 de inscripții (din care 30 fragmentare⁵¹) și circa 80 de sculpturi ne oferă date semnificative pentru viața în mediul rural din provincia Dacia. Inscripțiile consemnează numele a 24 de militari care își îndeplineau serviciul în provincia Dacia și a 17 veterani care s-au stabilit în aceste ținuturi. Numărul civililor e mai mare : 30 de magistrați și preoți ; nouă membri ai colegiilor de fabri, șase liberiți, nouă sclavi și șase sclavi sau liberiți ; restul, fără precizări în privința categoriei sociale sau a ocupației (deci probabil agricultori).

Cele 41 de nume de militari și veterani, provenind de pe patru diplome (vezi p. 505) și 38 de inscripții, reprezintă doar 42 de familii din totalul de circa 230, considerând că, în mediul rural, fiecare inscripție ne indică câte o familie ; cele două inscripții de la Răhău, care pot fi considerate ca fiind puse de membrii aceleiași familii⁵² și altarele votive de la Ciumăfaia, ridicate de două generații ale unei singure familii, constituie în mod cert excepții.

În mediul rural, situat departe de castre, ponderea elementului militar n-a putut fi hotărâtoare în dezvoltarea vieții economico-sociale. Dintre militarii atestați prin inscripții, cei din unități precizabile fac parte din armata Daciei sau a altor provincii, după cum ne arată diploma de la Turea (CIL, XVI, 33) și epitaful descoperit la Răhău (CIL, III, 971).

Nici o inscripție pusă de militari nu atestă posedarea de sclavi, deși e puțin probabil ca forța de muncă să fi lipsit în gospodăriile întemeiate de veterani. Dimensiunile *villae*-i rustice de la Ciumăfaia⁵³, ca și faptul că proprietarul ei, veteranul Aelius Iulius, a ridicat șase altare zeilor, arată că în gospodăria lui trebuie să fi fost folosită mâna de lucru străină, dacă nu a sclavilor, atunci a unor băștinași ; un indiciu în acest sens îl constituie și ceramica de factură și formă dacică, găsită în săpăturile arheologice de la Aiud („Valea Groapelor”)⁵⁴ și Gîrbău⁵⁵.

În legătură cu perioada cînd s-au stabilit acești veterani în provincia Dacia se pot face numai unele aprecieri relative pe baza celor patru diplome, care indică prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Numele gentilice luate după acela al împăratului (Iulia, Flavia, Ulpia, Aelia și Aurelia) au fost în uz atît în secolul al II-lea, cît și în secolul al III-lea e.n.

În inscripțiile din mediul rural, avem atestați decurioni și magistrați din centre urbane, care își petreceau numai o parte a anului la fermele lor, situate de regulă în apropierea orașului (ca, de exemplu, cele de la Mera, Zeicani, Vișoara etc.) ; în aceeași situație se găsesc și membrii colegiilor de *fabri*. Pentru toți cei la care nu este precizată ocupația, trebuie admis că erau agricultori și e firesc ca ei să reprezinte majoritatea absolută în așezările rurale ; lor le revin peste 60 % din totalul monumentelor.

În lumea romană poziția socială a femeii era determinată de a tatălui și apoi a soțului ; nefiind admise să participe la viața socială, ele ridică.

⁵¹ Pe unele dintre acestea, se păstrează doar cîteva litere, altele sînt complet șterse, vezi *supra*, p. 502.

⁵² C. Daicoviciu, *Dacia*, 7—8, 1937—1940, p. 317.

⁵³ Z. Székely, *StComSibiu*, 14, 1969, p. 155—163.

⁵⁴ Sargetia, 5, 1968, p. 72, 76, fig. 7/1—3.

⁵⁵ A. Buday, *DolGCluj*, 4, 1913, p. 127—128, fig. 10, 13/1.

foarte rar monumente votive : în mediul rural nu este atestat decît un singur caz (CIL, III, 7858). Pe monumentele funerare numele de femei apar mai des, fie pe lespezile așezate pe mormintele lor⁵⁶, fie în epitafuri, puse de ele rudelor sau unor patroni⁵⁷.

Copiii minori sînt atestați numai sporadic în inscripții (CIL, III, 962 = 7725, 1387, 1470 = 7974, 1583 = 8018, 7708, 7873, 8022 ; ArchÉrt, 32, 1912, p. 92 ; RA, 1959, 2, p. 252/307), desigur, nu pentru că mortalitatea infantilă ar fi fost redusă și nici din cauză că natalitatea ar fi fost scăzută, căci pe medalioane funerare vedem familii formate din cîte șase persoane, proprietarul diplomei de la Grojdibod avea și el cinci copii, iar în inscripții avem, de asemenea, informații despre familii cu patru-cinci copii (de exemplu CIL, III, 1588 = 8018, 1159 = 8009 etc.) ; slaba reprezentare în inscripții a copiilor trebuie atribuită unor motive de ordin economico-social greu de apreciat.

Dacă medalioanele funerare se leagă de prezența unor veterani sau a unor coloniști civili, nu se poate stabili ; coronamentele pot fi atribuite însă populației civile, căci reprezentările de pe ele nu fac nici o aluzie la cariera militară a celor decedați, cum găsim pe unele altare lucrate în mai multe registre.

Inscripțiile din mediul rural sînt, cu două excepții — pe una găsim un rînd cu litere grecești (StComSibiu, 12, 1965, p. 64/32), pe cealaltă, un rînd cu litere palmiriene (CIL, III, 7999) —, în limba latină, indiciu cert al unei intense colonizări cu o populație latinofonă, care a primit pămînturi cu ocazia organizării provinciei sau le-a cumpărat mai tîrziu.

Nu se poate preciza care dintre monumentele sculpturale sau altarele funerare aparțin populației băstinașe romanizate. Dintre cele 58 de nume traco-dacice⁵⁸, 13 sînt din mediul rural⁵⁹ ; dar, cu excepția posesorului diplomei de la Turea (CIL, XVI, 33), nu dispunem de elemente suficiente pentru a identifica dacă provin din nordul sau din sudul Dunării⁶⁰.

Prezența elementului autohton e însă confirmată prin ceramica găsită în mai multe așezări rurale⁶¹. Dacii care au trecut de partea românilor în timpul războaielor lui Traian cu Decebal (Dio Cassius, LXVII, 11, 1) s-au bucurat desigur de o situație privilegiată, chiar dacă nu s-au

⁵⁶ CIL, III, 850, 956, 959, 962 = 7725, 966, 1470 = 7974, 1475, 1496, 1525, 1559 = 8009, 7687 = 7701, 7724, 7873 ; Dacia, 7-8, 1937-1940, p. 317/1 ; AISC, 5, 1944-1948 p. 293 ; ActaMN, 2, 1964, p. 185 ; ActaMN, 9, 1972, p. 473.

⁵⁷ CIL, III, 935, 936, 971, 1471, 1489, 1510, 1583, 1585 = 8020, 1609, 7893, 7894, 12552, 12595, 7928, 7999.

⁵⁸ I. I. Russu, AISC, 4, 1941-1943, p. 209-215 ; 5, 1944-1948, p. 287-289 ; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 395.

⁵⁹ I. I. Russu, *loc. cit.*, nr. 6, 8, 10, 15, 18, 27, 36, 51, 54, 58, 59, 63, 65.

⁶⁰ *Ibidem*, cap. IV.

⁶¹ Pe lângă lucrările citate la nota 31, vezi și M. Macrea, *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 205-220 ; I. I. Russu, *Daco-geții în Dacia Romană*, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 39-57.

Reprezentarea sub formă romană a vechii divinități locale (C. Daicoviciu, *La Transylvanie...* p. 153-154 ; *Istoria României*, I, p. 439) n-a lipsit desigur nici în mediul rural ; drept o probă în acest sens ar putea fi considerată proporția relativ mare de inscripții închinete Diane și lui Liber (pentru frecvența altarelor închinete acestor divinități în provincia Dacia, vezi A. Bodor, *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 211-239 și M. Bărbulescu, *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 203-222).

manifestat prin inscripții. Neputînd participa la viața economică a provinciei fără a-și însuși limba dominantă, romanizarea lor trebuie să se fi realizat într-un interval relativ scurt.

Cu totul alta a fost situația populației autohtone dacice din Munții Orăștiei, în teritoriile din jurul castrelor și în regiunile cu pămînturile cele mai fertile, împărțite veteranilor și coloniștilor. Dislocați din vechile lor așezări⁶², autohtonii pot fi urmăriți prin prezența ceramicii dacice în așezări rurale de pe valea Mureșului mijlociu (ca Deva, Cozia, Strei, Micia și altele), unde nu se găsește un strat anterior de cultură dacică⁶³. În contact direct cu coloniștii și militarii din acele așezări, nici ei nu se puteau sustrage procesului de romanizare.

O altă problemă care credem că merită să fie urmărită și analizată în viitor e cea a stratigrafiei așezărilor dacice din secolele I î.e.n. — I e.n. Astfel, de exemplu, din așezările cercetate, care aparțin secolelor III—II î.e.n.,⁶⁴ 22 continuă și în secolele I î.e.n.—I e.n.;⁶⁵ deși nu avem nivele suprapuse ca în cîteva așezări mari din teritoriul extracarpatic al Daciei, pentru care este documentată o continuitate de viață extinsă peste mai multe secole⁶⁶. Pentru secolele I î.e.n. — I e.n., se constată că din 235 de localități, situate în bazinul intracarpatic, unde I.H. Crișan a semnalat prezența unor așezări sau descoperiri izolate⁶⁷, numai în 87 găsim materiale ce datează din epoca provinciei Dacia⁶⁸ (unele sînt așezări daco-romane: Archiud, Cristești, Deva, Iernut, Mugeni, Ocna Sibiului, Ruși, Sighișoara și Slimnic)⁶⁹. Afirmția lui M. Macrea că „unele din aceste așezări par să dăinuiască în continuare pe locul celor mai vechi din epoca dacică, cum sînt de pildă așezările de la Slimnic, Noșlac, Ciunga, Cipău-Sfîntul Gheorghe”⁷⁰ este confirmată numai pentru Slimnic⁷¹, în celelalte lipsește faza clasică ce ar asigura continuitatea după 106 e.n.; la Noșlac, așezarea daco-romană se găsește la punctul „Șumugi”, iar cea cu ceramică lucrată cu mina din faza II₁ la circa 5—6 km de vatra satului⁷²; nu există deci nici o legătură directă între cele două așezări. Materialul de la Ciunga a fost cules numai de pe suprafața locului zis „Bora”.

⁶² H. Daicoviciu, *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 311—317; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, p. 35.

⁶³ Rezultatele cercetărilor din aceste așezări au fost prezentate în comunicarea lui Liviu Mărghitan la simpozionul „Dacia, istoria și civilizația lor” din 2—4 oct. 1971, Oradea.

⁶⁴ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 305, pl. 455.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 325—327, pl. CXV.

⁶⁶ R. Vulpe, *Așezările getice din Muntenia*, București, 1966, p. 19—50; N. Zaharia, N. Petrescu-Dimbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova, De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 54—74.

⁶⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 325—327.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ D. Protase, *op. cit.*; I. Mitrofan, *loc. cit.*

⁷⁰ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 261.

⁷¹ I. Glodariu, *ActaMN*, 9, 1972, p. 119—128.

⁷² I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 268, nr. 198 a—b; D. Protase, *op. cit.*, p. 42, nr. 20. Despre poziția topografică a celor două puncte arheologice ne-a informat colegul M. Rusu.

Terenul nefiind cercetat prin săpături sistematice⁷³, rămâne să se clarifice în viitor dacă au existat aici două așezări succesive sau una singură. La Cipău—Sf. Gheorghe, bordeiul cu materialul dacic datează tot din secolele III—II î.e.n. El este întretăiat de cel în care s-a găsit ceramică romană provincială alături de olărie dacică⁷⁴.

Urmărind repartizarea geografică⁷⁵ a așezărilor rurale din provincia Dacia în care s-au semnalat inscripții și monumente sculpturale (fig. 1—2), constatăm că în Oltenia, din totalul de circa 180 de localități⁷⁶, numai în 27 găsim inscripții și monumente sculpturale⁷⁷, în Banat, în 11⁷⁸, iar în Transilvania, în 125⁷⁹. Pentru Transilvania și Banat, după cum se știe, nu avem un studiu pe baza căruia să putem cunoaște precis numărul așezărilor rurale; de aceea am luat ca punct de reper cifra globală de circa 700, dată pentru întreaga provincie Dacia⁸⁰. Scăzând din această cifră circa 245 de așezări civile și castre care revin Olteniei, precum și orașele și circa 100 de castre și fortificații militare și circa 40 de târguri și centre miniere din Transilvania și Banat, ar rămâne pentru bazinul intracarpatic aproximativ 320 de așezări din care, după cum am arătat, în 125 s-au descoperit inscripții și monumente sculpturale. Deosebirea în extensiunea teritorială a celor trei ținuturi (Transilvania, Banat și Oltenia) nu sînt proporționale cu deosebirile ce se constată în cantitatea inscripțiilor și a monumentelor sculpturale. Fenomenul trebuie atribuit, probabil, atât colonizării de intensitate diferită, ca urmare a atitudinii pe care au avut-o diversele triburi daco-getice în războiul cu romanii (Dio Cassius, 68, 11), cit și faptului că, în provincia nou organizată, Traian a cuprins numai o parte din Dacia. Astfel, se explică de ce numărul celor care ridică monumente după moda romană e mult mai mare în Transilvania decît în Oltenia⁸¹, cu toate că așezările rurale sînt cam la fel de dense în cele două ținuturi. Banatul, datorită condițiilor geografice din acele timpuri, avea mult mai puține terenuri prielnice pentru agricultură.

⁷³ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 259, nr. 81; D. Protase, *op. cit.* p. 31, nr. 9.

⁷⁴ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 258, nr. 74; D. Protase, *op. cit.*, p. 49, nr. 28.

⁷⁵ Vezi lucrările citate la nota 61 și 63.

⁷⁶ OR³, p. 224—240 (sînt cuprinse și așezări în care s-a găsit numai o monedă, ceea ce, desigur, nu poate indica existența unui cătun, oricît de mic ar fi fost).

⁷⁷ Vezi: Afumați, Amărăștii de Sus, Babiciul Episcopiei, Balotești, Bistrița = Breznița Ocol, Botoșești — Paia, Brastavăț, Brezuița, Ciovrlnășeni, Dîlma, Galicea Mare, Gîrla Mare, Gostavăț, Grojdibod, Iezureni, Malovăț, Măgherești, Orlea, Ostrovul Mare, Polovragi, Potelu, Rocșoreni, Rusănești-Jieni, Stănești-Lunca, Tencănuș, Țigănești, Zăgaia (TIR, L 34, L 35 și OR³).

⁷⁸ Vezi: Bucova, Caransebeș, Denta, Deta, Domașnea, Foieni, Lipova, Moldova Nouă, Potoc, Sasca Română, Slatina (TIR, L 34).

⁷⁹ Vezi fig. 1, 2.

⁸⁰ *Istoria României, Compendiu, harta 3.*

⁸¹ Diferența dintre numărul de inscripții ce ni s-au păstrat de pe teritoriul Transilvaniei și cel al Olteniei ar putea fi considerată de unii drept urmare a faptului că umanismul se răspîndește mai repede în Transilvania, unde primul care transcrie — în 1516 — un număr important de inscripții este J. Mezerzius (CIL, III, p. 153—156), iar la sfîrșitul secolului al XVI-lea, St. Zamosius publică *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Patavii, 1593, pe cînd în Oltenia, L. Marsigli transcrie unele inscripții abia cu un secol mai tîrziu în lucrarea: *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*, Hagae-Amstelodami, 1726 (vezi OR³,

Materialul epigrafic al așezărilor rurale din provincia Dacia, deși reprezintă numai circa 8% din totalul inscripțiilor⁸², ne dă, așadar, posibilitatea unei completări și aprofundări a datelor privitoare la multiplele aspecte ale vieții economice și sociale și îndeosebi ale problemei romanizării.

Prezența inscripțiilor și a monumentelor sculpturale documentează cu certitudine existența unor așezări în care modul de viață roman și cultura latină erau încetățenite⁸³, precum și receptivitatea populației față de producțiile artistice, căci altfel dedicanții n-ar fi cheltuit sume atât de mari, pentru ca ele să fie cât mai somptuoase și frumos executate: *aedicula* din care face parte altorelieful de la Zam⁸⁴, piatra funerară a lui Aelius Valens *qui et Esbenus* (CIL, III, 8040), cel mai mare monument de acest gen din Dacia, frumos sculptat, avind înălțimea de 4 m⁸⁵, peretele de *aedicula* cu trei registre de la Șeica Mică⁸⁶, medalionul lucrat aparte de la Ghirbom⁸⁷, precum și trunchiul de piramidă de la Mesentea⁸⁸ se încadrează între cele mai impozante monumente funerare ale provinciei Dacia⁸⁹.

p. 14–15). Este sigur, că în 200 de ani multe inscripții s-au putut distruge; această situație explică totuși numai parțial raportul de 1 la 5, căci și în zilele noastre ies la iveală mai multe monumente romane în Transilvania decât în Oltenia. Făcînd o confruntare a inscripțiilor publicate după 1902 (data încheierii CIL-ului), constatăm că în Oltenia s-au descoperit inscripții în șapte localități (OR³, SE: Botoșești-Paia, Țigănești, Iezureni, Breznița Ocol, Goslavăț, Orlea, Galicea Mare), iar în Transilvania în 33; Aiton, Ampoița, Benic, Berghin, Boian, Bolduș, Botorca, Bucerdea Vinoasă, Ceanu Mic, Cetatea de Baltă, Ciumăfaia, Daia, Gheorgheni, Hăpria, Hășdate, Herina, Horlacea, Iernut, Măciășu, Mera, Ocna Mureș, Ostrov, Ozd, Papiu Ilarian, Petrid, Răhău, Săcădate, Sebeș, Sîncrai, Sîntămăria de Piatră, Tibru, Valea Singorgiului, Vișoara, Viștea), deci chiar dacă am face abstracție de tot ce s-a găsit în secolele trecute, raportul ar fi cam tot de 1 la 5. Situația Olteniei era cu totul alta decât a Transilvaniei. După primul război dacic, ea a rămas sub ocupație romană (OR³, p. 32–33). În cel de-al doilea război dacic, ciocnirile între armata romană și cea a dacilor încep în regiunea munților Transilvaniei. Colonizarea, după cum reiese clar din textul lui Eutropius, are loc după al doilea război dacic, așa încît ea trebuie să fi fost mai intensă în Transilvania, a cărei romanizare se impunea din punct de vedere strategic, fiind o regiune de graniță.

⁸² Am operat cu cifra de 3 000 (vezi nota 36), deși ni se pare că în această cifră au fost incluse și țiglele cu diferite stampile, pe care noi nu le-am studiat, fiind ne semnificative pentru procesul romanizării. C. Daicoviciu, în *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 158, evaluează numărul inscripțiilor la circa 2 000; or, cele publicate după 1945, împreună cu cele provenite din Oltenia, nu însumează cifra de 3 000. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 290–295, dă următoarele cifre pentru inscripțiile descoperite în bazinul Dunării: Illyricum (57 î. e. n. – 612 e. n.) 7500; Noricum (16 î. e. n. – 493 e. n.) 2 000; Pannonia Superior (9 î. e. n. – 590 e. n.) 3 500; Pannonia Inferior (89 î. e. n. – 377 e. n.) 1 500; Moesia Superior (33 î. e. n. – 287 e. n.) 1 300; Mcesia Inferior (42 î. e. n. – 392 e. n.) 1 500; Dacia (106 e. n. – 271) 3 000. Chiar dacă teritoriul Daciei a fost mai extins decât al celorlalte provincii, durata dominației romane fiind mult mai scurtă, numărul inscripțiilor este mai mare. Procentul care revine mediului rural este, de fapt, o problemă secundară, deoarece condițiile economico-sociale și culturale erau cu totul diferite. Varietatea monumentelor funerare și a altarelor închinat divinităților din panteonul greco-roman arată intensitatea răspîndirii diverselor forme spirituale în vici și pagi.

⁸³ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 202.

⁸⁴ L. David – V. Pinte, *ActaMN*, 3, 1966, p. 459–463.

⁸⁵ Hirschfeld, *SbAkadWien*, 77, p. 422.

⁸⁶ J. Hampel, *ArchÉrt*, 25, 1905, p. 7–8.

⁸⁷ V. Wollman, *ActaMN*, 7, 1969, p. 179–180, nr. 9.

⁸⁸ H. Daicoviciu, în *Omăgiu P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 101–104.

⁸⁹ Cf. G. Florescu, *MFDS*; idem, *MFDI*.

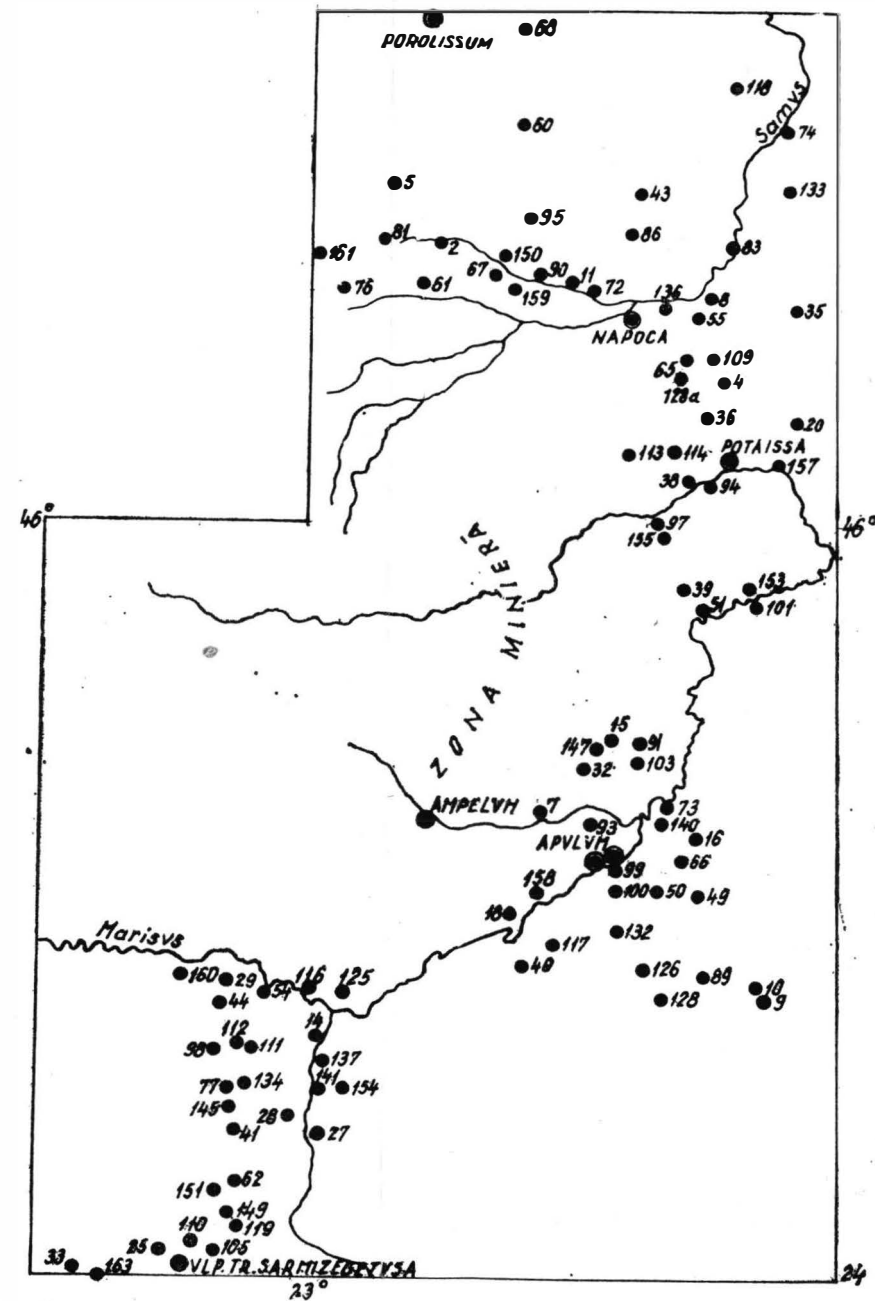
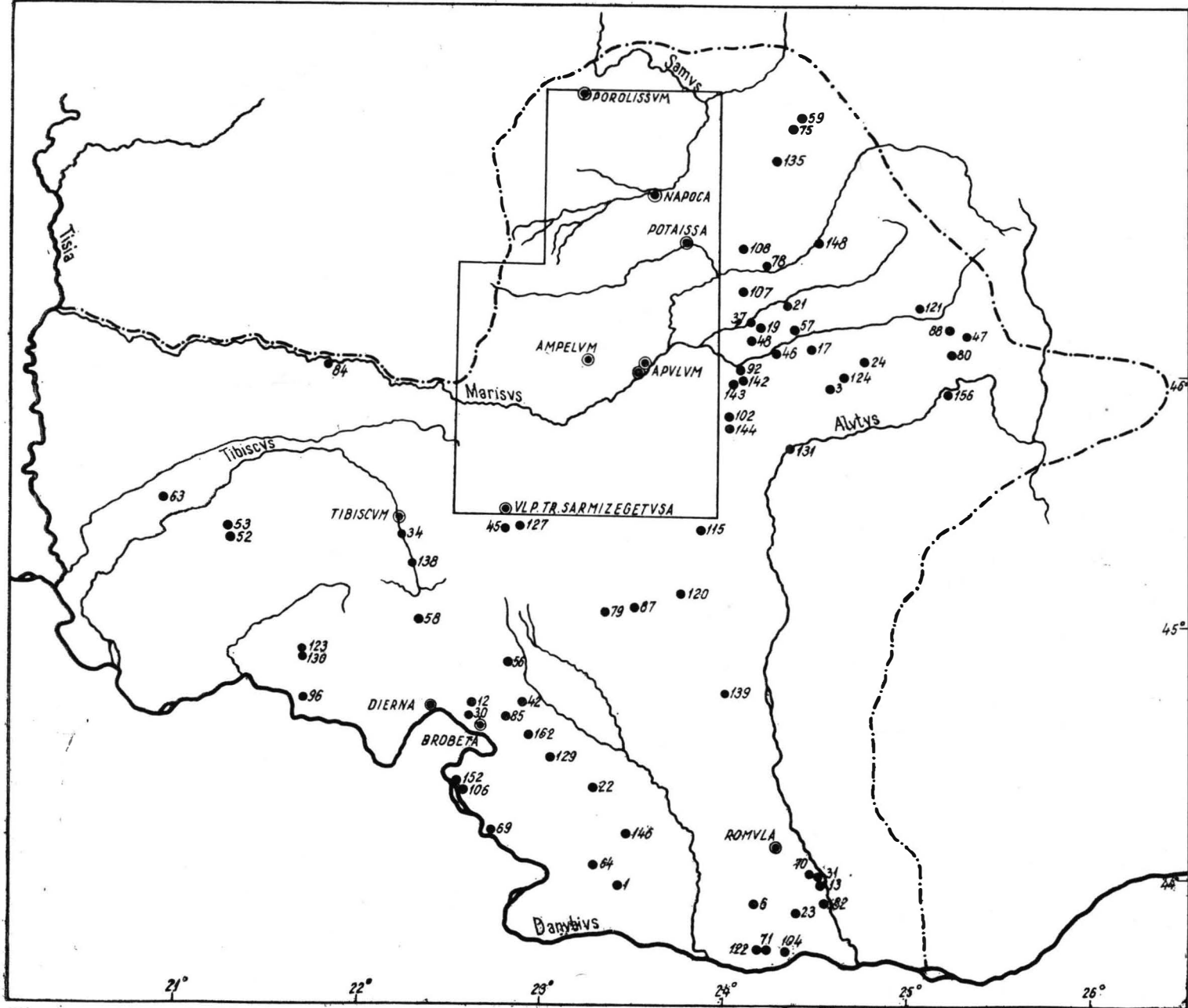

Fig. 1, 2. Mășta așezărilor rurale unde s-au descoperit inscripții și sculpturi.

**LISTA AȘEZĂRILOR RURALE DIN
PROVINȚA DACIA ÎN CARE S-AU GĂSIT
INSCRIȚII SAU MONUMENTE SCULP-
TURALE**

1. Afumați — Dolj; 2. Aghireșu — Cluj;
3. Agnita — Sibiu; 4. Aiton — Cluj; 5. Almașu
— Sălaj; 6. Amărăștii de Sus — Dolj; 7.
Ampoița — Alba; 8. Apahida — Cluj; 9.
Între Apoldu de Sus și Apoldu de Jos —
Sibiu; 10. Apoldu de Sus — Sibiu; 11. Baci
— Cluj; 12. Balotești — Mehedinți; 13. Bă-
biciu — Olt; 14. *Băcia — Hunedoara;
15. Benic — Alba; 16. Berghin — Alba;
17. Biertan — Sibiu; 18. Blandiana — Alba;
19. Boian — Sibiu; 20. Boldut — Cluj; 21.
Botorca — Mureș; 22. Botoșești-Paia — Dolj;
23. Brastavățu — Olt; 24. Brădeni — Sibiu;
25. Breazova — Hunedoara; 26. „Bretea”;
27. *Bretea Română — Hunedoara; 28. *Bretea
— Streiului — Hunedoara; 29. Bretclin
— Hunedoara; 30. Breznița — Ocol-Mehedinți;
31. Brezuica — Olt; 32. Bucdere Vinosă
— Alba; 33. Bucova — Caraș Severin; 34.
*Caransebeș — Caraș Severin; 35. Căianu —
Cluj; 36. Ceanu Mic — Cluj; 37. *Cetea de
Baltă — Alba; 38. Cheia — Cluj; 39. Ciceu
— Alba; 40. Cioara de Sus — Alba; 41. Cin-
ciș — Hunedoara; 42. Ciovrnășani — Mehe-
dinți; 43. Ciomăfaia — Cluj; 44. Cirișji
— Hunedoara; 45. *Clopotiva — Hunedoara;
46. Coșca Mică — Sibiu; 47. Crăciunel
— Harghita; 48. Crăciunelu de Sus — Alba;
49. Daia — Alba; 50. Daia Română — Alba;
51. Decca — Alba; 52. Denta — Timișoara;
53. *Deta — Timișoara; 54. Deva — Hunedoara;
55. Dezmir — Cluj; 56. Dilma — Mehe-
dinți; 57. Dirlos — Sibiu; 58. Domașnea —
Caraș Severin; 59. Domnești — Bistrița
Năsăud; 60. Dragu — Sălaj; 61. Dumbrava
— Cluj; 62. *Fărcădin — Hunedoara; 63.
*Foeni — Timișoara; 64. Galicea Mare —
Dolj; 65. Gheorgheni — Cluj; 66. Ghibom
— Alba; 67. Gîrbău — Cluj; 68. Gîrbou —
Sălaj; 69. Gîrla Mare — Mehedinți; 70. Gos-
tavățu — Olt; 71. Grojdibodu — Olt;
72. „Gura Baciului” — Cluj; 73. *Hâpria —
Alba; 74. Hășdate — Cluj; 75. Herina —
Bistrița Năsăud; 76. Horlacea — Cluj; 77.
Hunedoara — Hunedoara; 78. Iernut — Mureș;
79. Iezureni — Gorj; 80. Ionești — Brașov;
81. Jebucu — Sălaj; 82. Jieni — Rusești
— Olt; 83. Jucu de Sus — Cluj; 84. Lipova
— Arad; 85. Malovăț — Mehedinți; 86.
Măcicașu — Cluj; 87. Magherești — Gorj;
88. Mărtiniș — Harghita; 89. Miercurea Sibi-
ului — Sibiu; 90. Mera — Cluj; 91. Mesen-

tea — Alba; 92. *Micăsasa — Sibiu; 93.
Micești — Alba; 94. Mihai Viteazu — Cluj;
95. Mihăești — Cluj; 96. Moldova Nouă —
Caraș Severin; 97. *Moldovenesti — Cluj;
98. Valea Nandrulei — Hunedoara; 99.
Oarda de Mureș — Alba; 100. Oarda — Alba;
101. Ocna Mureș — Alba; 102. Ocna Sibi-
ului — Sibiu; 103. Oiejdeia — Alba; 104.
Orlea — Olt; 105. *Ostrov — Hunedoara;
106. Ostrovu Mare — Mehedinți; 107. Ozd —
Mureș; 108. *Papiu Ilarian — Mureș; 109.
Pata — Cluj; 110. *Peșteana — Hunedoara;
111. *Peștișul Mare — Hunedoara; 112.
*Peștișu Mic — Hunedoara; 113. *Petrești
de Jos sau de Sus — Cluj; 114. Petrid —
Petrești de Jos — de Mijloc sau de Sus —
Cluj; 115. *Petrița — Hunedoara; 116.
Petriș (=Uroi) — Hunedoara; 117. Pianu
de Jos — Alba; 118. Pintic — Cluj; 119.
*Păcliaș — Hunedoara; 120. Polovragi —
Gorj; 121. Porumbeni Mici — Harghita;
122. Potelu — Olt; 123. Potoc — Caraș
Severin; 124. Proștea Mare (=Tirnavă) —
Sibiu; 125. Rapoltu Mare — Hunedoara;
126. Răhău — Alba; 127. Riu de Mori — Hunedoara;
128. Reciu — Alba; 128a. Rediu —
Cluj; 129. Roșoreni — Mehedinți; 130.
Sasca Română — Caraș Severin; 131. Săcă-
date — Sibiu; 132. *Sebeș — Alba; 133.
Sic — Cluj; 134. Sincrai — Hunedoara;
135. Sînmihailu de Cîmpie — Bistrița Năsă-
ud; 136. Sinnicoară — Cluj; 137. *Sîntă-
măria de Piatră — Hunedoara; 138. Slatina-
Timiș — Caraș Severin; 139. Stănești Lunca
— Vilcea; 140. Straja — Alba; 141. Strei-
Săcel — Hunedoara; 142. Șeica Mică — Sibiu;
143. Soroștin — Sibiu; 144. Șura Mică
— Sibiu; 145. Teliucu Inferior — Hunedoara;
146. Tencănu — Dolj; 147. Tibru — Alba;
148. Tîrgu Mureș — Mureș; 149. Totești
— Hunedoara; 150. Turea — Cluj; 151. *Tuștea
— Hunedoara; 152. Țigănași — Mehedinți;
153. Unirea — Alba; 154. Valea Singeor-
giului — Hunedoara; 155. *Vălenii de Arieș
— Cluj; 156. Vidacut — Harghita; 157.
Vișoara — Cluj; 158. Vințu de Jos — Alba;
159. Viștea — Cluj; 160. Vulceș — Hunedoara;
161. *Zam — Cluj; 162. Zegaia —
Mehedinți; 163. *Zeicani — Hunedoara.

În localitățile notate cu asterisc s-ar
putea ca unele inscripții să fi fost transpor-
tate în cursul evului mediu sau al epocii
moderne; deoarece, în localitățile respective,
avem atestate așezări romane (uneori chiar
monumente epigrafice sau sculpturale găsite
in situ), am considerat ca fiind locale și acelea

dintre monumentele păstrate la biserici, la
colecționarii sau la țărani, despre care nu știm
în ce condiții au fost descoperite, dar al căror
text nu indică proveniența de pe teritoriul
unui castru sau al unui oraș roman. În legă-
tură cu inscripțiile al căror loc de descoperire
este controversat, facem următoarele pre-
cizări:

nr. 37. Cele 21 de fragmente provenite
din zidul demolat al bisericii reformate din
Sîntămărie le-am considerat ca provenind
din Cetatea de Baltă, avînd în vedere că
A. Buday, DolgCluj, 4, 1913, p. 100—101,
a arătat că, după spusele localnicilor, în vale
se afla o cetate veche, de unde au fost cărate
multe materiale de construcții. C. Daicoviciu,
Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 321, nr. XXV,
a emis părerea că fragmentele ar proveni
dintr-o așezare romană situată undeva în
aproapie, dar care nu poate fi deocamdată
identificată. Numărul exact al monumente-
lor reprezentate de cele 24 fragmente nu
poate fi stabilit: dispunem doar de unele
indicii în acest sens: pe numerele 11, 15 și
25 se păstrează litera *D*, pe nr. 17 *M*, iar
pe nr. 21 literele *D M*; pe nr. 18 *NT* și *TE*
sînt redată în ligatură (pe care n-o întîlnim
pe alte piese); rezultă deci că cele 24 de frag-
mente reprezintă cel puțin șase monumente
funerare.

nr. 47. Inscripția a fost găsită într-o ară-
tură la poalele locului denumit „Stîncărie”
situat între Crăciunel — Ocland — Sinpaul
— Petreni. B. Orbán, *A Székelyföld leirása*, 1,
Pest, 1868, p. 185.

nr. 73. Așezarea fiind situată în vecină-
tatea imediată a castrului de la Micia, s-ar
putea ca unele din inscripții să nu fie de pro-
veniență locală. Sigur este că, pe teritoriul
comunei se afla o așezare în epoca romană.
Descoperirea unui sarcofag de piatră (Apulum,
4, p. 200) ne îndreptățește să admitem că
și alte monumente romane sînt locale. În
ArchÉrt, 32, 1912, p. 397, se precizează că
o parte din teritoriul castrului de la Micia
aparținea sătenilor din Hâpria. Trezind ul-
terior în raza comunei Vețel, numărul monu-
mentelor romane din posesia celor din Hâp-
ria a scăzut.

nr. 74. Deși situată la 2—3 km de castrul
de la Gherla, putea constitui o așezare rurală
independentă.

nr. 88. A fost găsit, rupt în două bucăți,
nu departe de sat în hotarul dinspre Rares,
B. Orbán, *op. cit.*, 1, p. 164.

nr. 93. În mare parte colecția lui Teleki
consta din piese găsite în jurul orașului
Apulum, dar pentru CIL, III, 1027, Neige-
baur, *Dazien*, p. 253, precizează că a fost
găsită în apropierea satului.

nr. 98. A fost găsită după 1860 în apro-
piere de Peștișu Mic, în cătunul denumit
odinioară Ölyves-Ságh (Valea Nandrulei?),
ArchKözl, 1863, p. 5.

nr. 108. Inscripția și cele două fragmente
le-am considerat ca provenind din localitate
pe baza informației lui B. Orbán (*op. cit.*,
5, Pest, 1871, p. 51) că CIL, III, 7694 a fost
găsit în apropierea bisericii reformate și că
tot de aici provin și alte materiale romane,
indicînd urmele unei așezări rurale. I. I. Russu,
Materiale, 6, 1959, p. 882—883, este, dim-
potrivă, de părere că ar fi fost aduse din
Turda.

nr. 123. Inscripția, CIL, III, 7997, cu in-
dicația „Karansches rep.”, am localizat-o la
Potoc, deoarece din descrierea condițiilor de
descoperire (ArchÉrt, 7, 1873, p. 104), reiese
clar că ea trebuie să fi fost transportată ul-
terior la Caransebeș; Potocul, fiind situat
într-o regiune bogată în minereuri, era priel-
nic pentru o așezare rurală.

nr. 125. Piesa a fost găsită între Rapoltu
Mare și Petriș.

nr. 127. Fragmentul CIL, III, 1546, ne-
fiind în posesia unui colecționar, ci în grădina
unui țăran, e probabil de proveniență locală.

nr. 137. Altarul, despre care în Oraș, p.
217, presupune că a putut fi adus de la Turda,
credem că e de proveniență locală, dat fiind
că, a fost descoperit pe o pantă a dealului
Săcălășeni, în locul numit „Fîntina Săcă-
lășeni”, unde, potrivit relatării localnicilor,
descărcările electrice sînt foarte frecvente. E
deci plauzibil ca proprietarul să fi dedicat
într-un asemenea loc o inscripție lui IOMF.
Dealtfel, I. Téglás semnalează tot de aci și
alte urme romane, care indică existența unui
întins *vicus* (ArchÉrt, 29, 1909, p. 161—162).

nr. 158. I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965,
p. 208, nr. 4, exprimă părerea că inscripția
publicată în ArchÉrt, 32, 1912, p. 92, de S.
Ferenczi ca fiind găsită în Vințu de Jos,
ar proveni de fapt din Apulum sau Sarmiz-
getusa. Deoarece la Vințu de Jos este ates-
tată o așezare romană, noi am considerat
inscripția funerară ca fiind locală, avînd în
vedere că acel decurion putea să posede și
în afara coloniei o *villa*, unde, murindu-i
copila, i-a pus epitaf.

Perioada relativ lungă de pace și bogățiile naturale ale solului⁹⁰ i-au ridicat pe unii dintre proprietarii de la sate la o prosperitate economică ce nu rămâne în urma celei realizate în mediul urban. Prin atenția deosebită acordată organizării și colonizării provinciei Dacia⁹¹, împăratul Traian a urmărit desigur, în egală măsură cu exploatarea economică⁹², și romanizarea populației⁹³, pentru a asigura trăinicia dominației romane în nordul Dunării de Jos; în acest proces, satelor, răspindite pe tot teritoriul provinciei (uneori la mare distanță de orașe sau de castru), le-a revenit un rol de prim rang.

DER ROMANISIERUNGSPROZESS IM LICHT DER EPIGRAPHISCHEN UND SKULPTURALEN DENKMÄLER AUS DEN LÄNDLICHEN SIEDLUNGEN DER PROVINZ DAZIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Wie aus der Untersuchung des epigraphischen und plastischen Fundstoffes hervorgeht, ist solcher für über 160 rein ländliche Siedlungen, wo es weder Militärlager noch andere militärische Befestigungen gab, belegt. Bei Analyse des epigraphischen Materials wurden von den in CIL, III veröffentlichten Inschriften nur diejenigen behandelt, deren Fundort sicher bezeugt ist; da aber in manchen Fällen wegen mangelnder Angaben über die näheren Fundumstände eine richtige Beurteilung unmöglich ist, wurde eine kleine Anzahl von Inschriften dieser letzteren Kategorie, die aber auf dem Gebiet sicher römischer Ansiedlungen gefunden wurden, miteinbezogen; sie sind in der Liste der Fundorte (Abb. 1,2) durch ein Sternchen gekennzeichnet.

Die ländlichen Siedlungen auf dem Gebiet der zukünftigen Städte müssen wohl gleich nach Errichtung der Provinz Dazien entstanden sein. Zwei — Napoca und Potaissa — werden bereits 107/108 erwähnt (CIL, III, 1627). Da man die Inschriften aus der Phase *vicus* oder *pagus* nicht von denen aus der Zeit der städtischen Phase der betreffenden Niederlassungen in der Provinz Dazien trennen kann, wurden sie in dieser Untersuchung nicht berücksichtigt; auch das Bergwerksgebiet der Munții Apuseni (Westberge) und die Militärlager wurden wegen ihrer Sonderstellung nicht miteingeschlossen.

⁹⁰ C. Daicoviciu, *La Transylvanie...*, p. 132—140; D. Tudor, în *Istoria României*, I, 396—400; C. Daicoviciu — E. Condurachi, *Roumanie*, Geneva-Paris-München, 1972, p. 130, în seria ArchMundi.

⁹¹ R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, p. 309—340; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 126—128; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 348—359; 370—374, 383—386; idem, *Viața în Dacia romană*, p. 107—158, 251—256; OR³, p. 139—153, 161—172.

⁹² R. Paribeni, *op. cit.*, II, 1927, p. 217—218, 224; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 134—136; M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, II, Leipzig, p. 58—60; OR³, 72—130; M. Macrea, *op. cit.*, p. 290—328.

⁹³ L. Hahn, *Philologus*, 1907, p. 677—716; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 155 (vezi și lucrările citate la nota 5); H. G. Pflaum, *Propyläen Weltgeschichte*, 4, *Eine Universalgeschichte*, Berlin-Frankfurt-Viena, 1963, p. 388, arată că în secolele I—II, cititul și scrisul se răspîndește în cele mai îndepărtate provincii ale imperiului, nu numai în mediul urban, ci și în mediul rural; din aceste secole datează majoritatea inscripțiilor romane.

Von den ungefähr 3000 in Dazien gefundenen Inschriften (siehe Anm. 36) stammen nur 231 aus dem ländlichen Milieu. Streng zahlenmäßig ergeben sie demnach einen Anteil von nur circa 8 %, doch erklärt sich dieser geringe Prozentsatz aus der sozial-politischen Stellung des Dorfes in den römischen Provinzen. In vielen archäologisch festgestellten Siedlungen fehlen Inschriften, was aber natürlich nicht Unkenntnis der lateinischen Sprache, sondern nur der Schrift anzeigt, wie übrigens auch aus dem Satz: *quia se litteras scire negavit*, der sich auf drei Wachs-täfelchen befindet (CIL, III, S. 948—949, IX—XI) hervorgeht. Es ist kaum anzunehmen, daß Personen, die mit Kontrakt eingestellt wurden, die lateinisch abgefaßten Bedingungen der Abmachung nicht verstanden haben sollten. In zwei dieser Kontrakte steht sogar *id quod dixit*. Ebenso muß die Lage auch auf dem Lande gewesen sein.

Nach Inhalt zerfallen die Inschriften in folgende Kategorien: TITULI HONORARIII; TITULI OPERUM LOCORUM; TITULI SACRI; TITULI SEPULCRALES; TITULI MILITARES; und MILIARI (siehe S. 501—505).

Von *Skulpturen* wurden fünf, in Bruchstücken erhaltene Grabstelen untersucht, von denen man nicht mehr feststellen kann, ob sie Inschriften trugen oder nicht (im allgemeinen sind die Skulpturen fast gleichwertig mit den epigraphischen Denkmälern, doch wurden hier die auf den letzteren befindlichen bildhauerischen Darstellungen nicht analysiert, da sie qualitativ zu dem erörterten Problem nichts beitragen); weiters vier Bekrönungen in Form eines eingeschwungenen Pyramidenstumpfes; acht Grabmedaillons; eine Steinsphinx (siehe S. 505 f.f.); neun Grablöwen; die Bruchstücke dreier Aedikulen; acht verschiedene Fragmente von Grabdenkmälern wie auch gemeißelte Bruchstücke unbekannter Bestimmung. Obwohl sie nur einen Teil des vorhandenen Materials aus der betreffenden Zeit darstellen, widerspiegeln die Inschriften und Skulpturen doch die spezifischen Züge des Ganzen. Die Inschriften verzeichnen die Namen von 24 Militärpersonen, 17 Veteranen, 30 Magistratsbeamten und Priestern, 9 Mitgliedern von Handwerkskollegien, 6 Freigelassenen, 9 Sklaven und 6 Sklaven oder Freigelassenen; für den Rest ist Gesellschaftsschicht oder Beruf nicht angegeben (also wahrscheinlich Ackerbauer). Von den 231 Inschriften wurden nur 38 von Militärs oder Veteranen gesetzt; somit konnten diese für die Entwicklung des Wirtschafts- und Gesellschaftslebens auf dem Lande nicht ausschlaggebend sein. Größeres Gewicht hatten die Magistratsbeamten und Priester aus verschiedenen Städten, die als Besitzer von in der Nähe liegenden Landgütern auch dort Altäre errichteten. Über 60 % der Denkmäler nennen weder den Beruf derer, die sie setzten, noch derer, für die sie gesetzt wurden. Alle diese wiesen wir den Ackerbauern zu und es ist nur natürlich, daß sie in den ländlichen Siedlungen die Mehrheit bilden; im übrigen wurden auch die in den Dörfern der Provinz angesiedelten Veteranen zu Landwirten.

Die Grabmedaillons bieten keinerlei Anhaltspunkte für ihre Zuweisung an Veteranen, Militär- oder Zivilpersonen, die Bekrönungen bringen keine Hinweise auf eine mögliche Militärkarriere der Verstorbenen, daher kann man sie als Denkmäler für Zivilpersonen ansehen; hingegen müssen Grabstelen mit mehreren Registern Militärpersonen zugewiesen werden.

Ungeachtet der sozialen Zugehörigkeit der Spender und Art der Denkmäler sind die Inschriften aus dem ländlichen Milieu, mit zwei Ausnahmen (StComSibiu, 12, 1965, p. 64/32; CIL, III, 7999), in lateinischer Sprache abgefaßt, ein sicherer Beweis für die intensive Kolonisierung durch eine lateinsprechende Bevölkerung. Doch kann nicht festgestellt werden, welche plastischen Denkmäler oder Grabaltäre der romanisierten einheimischen Bevölkerung zuzuweisen sind. Von den 58 thrakisch-dakischen Namen (siehe Anm. 58) sind 13 im ländlichen Milieu (siehe Anm. 59) belegt; mit Ausnahme des Besitzers des Diploms von Turea (CIL, XVI, 33) verfügen wir nicht über genügend Elemente, um festzustellen, ob diese Namenträger von nördlich oder südlich der Donau herkommen.

Da die Zahl der untersuchten ländlichen Siedlungen nur gering ist, konnte bis jetzt nur eine dakische Siedlung festgestellt werden, in der *Dakogeten vor* und *nach* 106 identifiziert wurden; ihre Tonware wurde aber auf dem Gebiet der Städte, Militärlager und in zahlreichen ländlichen Niederlassungen gefunden.

Die ungleichmäßige Verbreitung der epigraphischen und plastischen Denkmäler in Dazien (siehe Abb. 1–2) muß wahrscheinlich der mehr oder weniger nachdrücklichen Kolonisierung zugeschrieben werden, als Folge der Haltung verschiedener dakisch-getischer Stämme im Krieg gegen Rom, wie auch der Tatsache, daß nicht das ganze eroberte Gebiet von Trajan in die neuerrichtete Provinz einbezogen wurde. Auch die geographischen Bedingungen jener Zeit spielten mit, so z.B. hatte das Banat damals viel weniger Ackerland als heute. Der epigraphische Fundstoff aus den ländlichen Siedlungen der Provinz Dazien ermöglicht — trotzdem er nur 8% des gesamten Inschriftenmaterials ausmacht — die Vervollständigung und Vertiefung unserer Kenntnis der vielfältigen Aspekte des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens und im besonderen des Problems der Romanisierung. Inschriften und plastische Bildwerke bezeugen mit Sicherheit das Bestehen von Niederlassungen, wo sich römische Lebensform und lateinische Kultur eingebürgert hatten, sowie auch die Empfänglichkeit der Bevölkerung für künstlerische Schöpfungen.

Durch die besondere Sorgfalt, die er für Organisation und Kolonisierung der Provinz Dazien aufwendete, verfolgte Kaiser Trajan wohl gleicherweise die ökonomische Ausbeutung wie auch die Romanisierung der Bevölkerung, um dem Römerreich die Herrschaft im Norden der Unteren Donau zu sichern; dabei fiel den über das Gebiet der gesamten Provinz (manchmal in großer Entfernung von Städten und Militärlagern) verstreuten Dörfern eine hervorragende Rolle zu.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. 2. Karte der ländlichen Siedlungen, wo Inschriften und Skulpturen gefunden wurden.

